

Společnost a zločin: sociologické teorie

Zdroj: Giddens 2001

Každý uspokojivý výklad povahy zločinu musí mít sociologickou povahu, protože o tom, co bude považováno za zločin, rozhodují společenské instituce. Jedním z nejvýznamnějších aspektů sociologického pojetí zločinu je důraz na souvislosti mezi konformitou a deviací v různých sociálních kontextech. Moderní společnosti se skládají z mnoha různých subkultur; chování konformní vůči normám určité subkultury může být mimo ni hodnoceno jako deviantní. Gangy mladistvých například vyvíjejí velký tlak na své členy, aby se „osvědčili“ tím, že ukradnou auto.

Navíc ve společnosti existují velké majetkové a mocenské rozdíly, které významně ovlivňují příležitosti, jež se otevírají jednotlivým skupinám. Jistě nás nepřekvapí, že trestné činy jako krádeže nebo vloupání jsou obvykle dílem příslušníků chudších vrstev. U jiných deliktů, například zpronevěry nebo daňových úniků, už ze samé podstaty věci vyplývá, že se jich mohou dopustit jen osoby disponující určitým majetkem.

Diferenciální asociace

Pojem diferenciální asociace uvedl do souvislosti se zločinem americký sociolog Edwin H. Sutherland, jenž patřil k zástupcům tzv. chicagské školy (Sutherland, 1949). Základní myšlenka diferenciální asociace je velice prostá. Ve společnosti, která obsahuje mnoho různých subkultur, povzbuzují některá sociální prostředí sklon k legálním činnostem, zatímco jiná ne. Jedinci se stávají delikventy nebo zločinci v důsledku toho, že se sdružují s jinými lidmi, kteří jsou nositeli kriminálních norem. Podle Sutherlanda je kriminální jednání z valné části naučené v primárních skupinách, zvláště pak ve skupinách vrstevníků. Tato teorie se výrazně liší od představy, že existují nějaké psychologické rozdíly mezi zločinci a ostatními lidmi; považuje kriminální činnosti za něco, co si lidé osvojují velmi podobným způsobem jako činnosti zákonné a co obvykle směřuje k naplnění týchž potřeb a hodnot. Zloději se snaží přijít k penězům právě tak jako lidé pracující v početných zaměstnáních, ale volí si k tomu nelegální prostředky.

Řadou příkladů to dokládá Janet Fosterová ve své knize *Darebáci (Villains, 1990)*, vycházející z výzkumu provedeného v jižním Londýně. Podívejme se na ukázkou z jejího rozhovoru s jedním z mladíků, kteří si přilepšovali krádežemi a neviděli na tom nic špatného, protože ve své čtvrti nemohli sehnat dobře placenou práci.

Del: Chodil sem po těch starejch staveništích, když sem neměl prachy a chtěl sem si koupit flašku piva nebo si zajít do hospody nebo na fotbal, co mě napadlo. Nejjednodušší se mi zdálo jít ven a šlohnout to. Vydělat sem si na to nemoh'.

JF: Protože jsi neměl práci?

Del: Práci sem měl vždycky, ale nebyla nikdy moc dobře placená, ty prachy prostě nestály za nic.

(Fosterová, 1990, str. 66)

Anomie jako příčina zločinu

Také interpretace zločinu u Roberta K. Mertona, založená na souvislosti mezi zločinem a jinými typy deviantního chování, zdůrazňuje skutečnost, že zločinec je normální (Merton, 1957). Merton svou velice vlivnou teorii deviace opíral o Durkheimův pojem anomie.

Durkheimova představa anomie byla součástí jeho teze, že v moderní společnosti jsou odbourávány tradiční normy a požadavky, aniž by byly nahrazeny novými. Anomie vzniká tam, kde chybějí jasné normy, jimiž by se chování v určité oblasti společenského života řídilo. Za takových okolností se lidé podle Durkheima cítí dezorientovaní a nejistí. Proto představuje anomie jeden ze sociálních faktorů, jež ovlivňují sklony k sebevraždě.

V Mertonově pojetí se termínem anomie rozumí napětí, kterému je chování jedince vystaveno v důsledku konfliktu mezi akceptovanými normami a sociální realitou. Ve Spojených státech - a do jisté míry i v jiných průmyslových společnostech - se všeobecně klade důraz na schopnost se prosadit, tj. na individuální úspěch v materiální sféře. K tomuto cíli má vést sebekázeň a tvrdá práce. Podle tohoto přesvědčení mohou ti, kdo opravdu tvrdě pracují, dosáhnout úspěchu bez ohledu na startovní čáru, ze které vycházejí. To ve skutečnosti neplatí, protože většina znevýhodněných jedinců má velmi omezené možnosti si polepšit. Ten, kdo „neuspěje“, však bývá za svou neschopnost dosáhnout hmotného pokroku odsuzován.

V této situaci se ocitá pod velkým tlakem, aby se pokusil „prosadit“ jakýmkoli prostředky, třeba i nelegitimními.

Merton rozlišuje pět možných reakcí na konflikt mezi hodnotami, které společnost hlásá, a omezenými prostředky k jejich dosažení. Konformisté přijímají jak všeobecně sdílené hodnoty, tak konvenční způsoby k jejich dosahování. Do této kategorie patří většina populace. Inovátoři jsou ti, kdo sice nadále přijímají hodnoty uznávané společností, ale usilují o ně nelegitimními nebo protiprávními způsoby. Typickým příkladem jsou zločinci, kteří se snaží nelegálně zbohatnout.

Pro ritualisty je typické, že se nadále podřizují společensky akceptovaným normám, přestože už ztratili ze zřetele hodnoty, jež původně jejich činnost stimulovaly. Pravidla jsou úporně dodržována prostě proto, že existují, bez ohledu na jejich širší smysl a cíl, jemuž mají sloužit. Ritualistou je například někdo, kdo se usilovně věnuje nudné práci, přestože mu nedává šanci se prosadit a není patřičně odměňována. Odpadlíci jsou ti, kdo se úplně rozešli se soutěživým přístupem, čímž odmítli jak převažující hodnoty, tak všeobecně přijímané cesty k jejich dosažení. Příkladem mohou být členové svépomocné komuny. Konečně rebelové jsou jedinci, kteří nejenže odmítají existující hodnoty a normy, ale aktivně se je snaží nahradit jinými a změnit strukturu sociálního systému. Do této kategorie patří příslušníci radikálních politických hnutí.

Etiketizační teorie (teorie nálepkování)

Jedním z nejvýznamnějších přístupů k pochopení kriminality je tzv. etiketizační teorie (labelling theory), přestože jde spíše o soubor navzájem souvisejících myšlenek než o ucelenou koncepci. Zastánci tohoto směru nevnímají deviaci jako soubor charakteristických rysů jednotlivců či skupin, ale jako proces interakce mezi deviantní a nedevariantní částí populace. Podle nich musíme zjistit, proč někteří lidé dostávají etiketu deviantů, chceme-li pochopit povahu deviace jako takové.

Hlavním zdrojem těchto etiket jsou ti, kdo představují síly zákona a pořádku, anebo jsou schopni jiným vnutit svá měřítká konvenční mravnosti. Etikety použité k vytvoření jednotlivých kategorií deviace i kontexty jejich používání tak odrážejí mocenskou strukturu společnosti. V podstatě se dá říci, že pravidla vymezující deviaci obvykle určují bohatí lidé chudým, muži ženám, starší lidé mladším a etnické většiny menšinám. Mnoho dětí se například dopouští malých přestupků - lezou po cizích stromech, kradou

ovoce, rozbíjejí okna nebo chodí za školu. Ve spořádaných čtvrtích to rodiče, učitelé i policisté často pokládají za vcelku nevinné průvodní jevy procesu dospívání. -V chudých oblastech měst naopak mohou být takové prohřešky vnímány jako důkaz toho, že se dítě stává mladistvým delikventem.

Jakmile je dospívající oceňován jako delikvent, zůstává mu stigma kriminálního; učitelé i potenciální zaměstnavatelé jej budou obvykle považovat za nedůvěryhodného (a také s ním podle toho jednají). Následkem toho se posléze uchyluje k dalšímu kriminálnímu jednání, čímž se propast mezi ním a sociálními konvencemi dále zvětšuje. Edwin Lennert (1972) nazývá první prohřešek primární deviací. Sekundární deviace nastává tehdy, když jedinec přijme etiketu, kterou dostal, a začne sám sebe vnímat jako deviantního.

Můžeme si to ukázat na příkladu mládence, který při sobotním „tahu“ s přáteli rozbije výlohu. Takový čin lze považovat za náhodný výsledek přehnaně rozpustilého chování, které je u mladých mužů za určitých okolností omluvitelné. Hoch může vyváznout s napomenutím a malou pokutou. Pokud je ze „spořádané“ rodiny, obvykle to tak dopadne. Je-li mladík považován za „slušného chlapce“, který se jen výjimečně zachoval příliš nevázaně, zůstane rozbití výlohy na úrovni primární deviace. Pokud však policie a soudy reagují přísněji, vynesou podmíněný trest nebo chlapci uloží, aby se pravidelně hlásil sociálním pracovníkům, může se incident stát prvním krokem v procesu sekundární deviace. Proces „učení se deviací“ bývá umocňován právě těmi institucemi, jejichž údajným smyslem je deviantní chování napravovat - polepšovnicemi, vězeními, psychiatrickými léčebnami.

Význam etiketizační teorie spočívá v tom, že vychází z představy, podle které žádné jednání není kriminální samo o sobě. Co je kriminální, to definují nositelé moci prostřednictvím zákonů a tím, jak je interpretuje policie, soudy a nápravná zařízení. Kritické etiketizační teorie občas namítají, že ve skutečnosti existuje řada činů, které jsou důsledně zakazovány ve všech nebo téměř ve všech kulturách, například vraždy, znásilnění a loupež. Tento názor je však určitě nesprávný. Ani v naší vlastní kultuře není zabití vždy považováno za vraždu. V době války je usmrcení nepřítele naopak schvalováno a vynucení pohlavního styku na vlastní manželce donedávna nebylo například v britském zákonodárství považováno za znásilnění.

Přesvědčivější námitky proti etiketizační teorii lze podepřít třemi hlavními argumenty. Za prvé, je-li kladen důkaz na aktivní proces etiketizace, ztrácejí se ze zřetele procesy, jež vedou k činům chápaným jako deviantní. Etiketizace zjevně není úplně svévolná; míra zapojení jedince do činnosti, u nichž především hrozí označení za deviantní, je ovlivněna rozdíly v socializaci, postojích a příležitostech.

Za druhé dosud není jasné, zda etiketizace skutečně zvyšuje pravděpodobnost deviantního jednání. Po odsouzení se delikventní jednání opravdu vyskytuje častěji, ale je to výsledek etiketizace jako takové? Lze to jen velmi obtížně posoudit, protože se může uplatňovat mnoho jiných faktorů, například zvýšená interakce s jinými delikventy nebo získání nových zločineckých znalostí.

Za třetí musíme zkoumat celkový vývoj moderních systémů práva, soudnictví a policie, abychom porozuměli tomu, jak a proč vznikají různé typy etiket. Jak už bylo řečeno, má chápání deviace svou historickou dimenzi. William Nelson takto zkoumal změny v trestním právu a procedurách ve státě Massachusetts v letech 1760 až 1830. (Pojetí zákona a trestu, které se v té době utvářelo, mělo značný vliv na pozdější vývoj právního systému v celých Spojených státech.) Studiem soudních zpráv Nelson zjistil, že tyto změny byly

značné. Před americkou revolucí (1776) mohli soudci nejen rozhodovat o jednotlivých případech, ale i podávat výklad zákona. Majetkové zákony té doby byly zaměřeny proti finančním spekulacím a hromadění majetku. Po revoluci, kdy ve společnosti začal převládat zájem na hospodářské expanzi, se zákony změnily ve prospěch ochrany soukromého majetku. Bezohledné dobývání půdy a majetku se stalo „legálním“, zatímco zločiny proti majetku, především drobné krádeže, se začaly přísně trestat.

Racionální volba a situační výklad zločinu

Žádná z dosud zmíněných teorií, jež dominují sociologickým studiím deviance, nevěnuje mnoho prostoru posuzování kriminálního jednání jako záměrného a cíleného činu. Všechny mají sklon vnímat kriminalitu spíše jako „reakci“ než jako „akci“ - spíše jako výsledek vnějších vlivů než jako aktivní činnost jedince, jenž se snaží získat konkrétní výhody anebo chce využít situace, v níž se ocitl. Diferenciální asociace klade důraz na interakce s ostatními; teorie anomie na tlak, kterému jedince vystavuje společnost zaměřená na úspěch; etiketizační teorie na schopnost mocenských struktur klasifikovat chování, které by se jinak mohlo považovat za neškodné. Ti, kdo se účastní trestné činnosti, ať už pravidelně nebo jen občas, to však činí úmyslně a obvykle si také uvědomují riziko dopadení.

Pokusem o nový výklad je interpretace kriminality jako racionální volby (Cornish a Clarke, 1986). Podle tohoto pojetí nejsou lidé ke kriminální činnosti přinuceni, ale aktivně se pro ni rozhodují, neboť se prostě domnívají, že riziko za to stojí. Výzkumy ukazují, že k mnoha trestným činům - zvláště těm méně závažným, jako jsou běžné krádeže nebo vloupání - dochází na základě „situačního“ rozhodnutí. Lidmi se „zločineckou mentalitou“ jsou ti, kterým je líto zahodit šanci, pokud se naskytne. Někdo vidí prázdný dům, zkusí zadní dveře a zjistí, že se dají lehko otevřít. Na poli zločinu najdeme málo „specialistů“; většina zlodějů je „všeobecného zaměření“ a doplňuje své ostatní příjmy příležitostnými krádežemi nebo vloupáními (Walsh, 1986).

Otázky k textu:

1. Co znamená věta v prvním odstavci, že *„Jedním z nejvýznamnějších aspektů sociologického pojetí zločinu je důraz na souvislosti mezi konformitou a deviací v různých sociálních kontextech“*. Zkuste ji přeformulovat vlastními slovy.
2. Vysvětlete pojem „anomie“.
3. Navrhněte konkrétní příklad nějakého kriminálního činu, který by se dal dobře vysvětlit podle jedné z popsaných teorií (teorie diferenciálních asociací, teorie anomie, teorie nálepkování, teorie racionální volby)
4. Které instituce především rozdělují v naší společnosti „nálepky“?